

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/33-40>

Leyla Əliyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8195-6092>
leyla.eliyeva@sdu.edu.az

İrəvan xanlığının tarixi və bugünkü tarixi əhəmiyyəti

Xülasə

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmış mühüm feodal-siyasi qurumlardan biri kimi meydana çıxmışdır. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazisində müstəqil siyasi vahid kimi yaranan xanlıq Ağrı dağı düzənliyindən Göyçə gölünə və Araz çayının cənub-qərb istiqamətlərinə qədər geniş ərazini əhatə edirdi. Paytaxtı qədim İrəvan şəhəri olan xanlıq, minillik dövlətçilik ənənələrinin varisi və Azərbaycan tarixində mühüm mərhələ təşkil etmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi İrəvan xanlığının siyasi inkişafını araşdırmaq, onun ərazi iddiaları çərçivəsində yaranan münaqişələri təhlil etmək və bu xanlığın bugünkü geosiyasi vəziyyətdə oynadığı rolu işıqlandırmaqdır. Bu məqsədlə tarixi mənbələrə, rəsmi sənədlərə və müasir geosiyasi qiymətləndirmələrə əsaslanaraq mövzu ilə bağlı akademik mübahisələr elmi şəkildə şərh olunacaq və obyektiv yanaşma təmin ediləcəkdir. Bu araşdırma, həmçinin İrəvan xanlığının yaranmasında rol oynayan daxili və xarici amillərin təhlilinə, eləcə də xanlığın süqutuna gətirib çıxaran proseslərin ardıcıl izahına yönəldilmişdir. Məqalədə demoqrafik dəyişikliklər, mədəni mirasın məhv edilməsi və həmin dövrün geosiyasi balansındakı dəyişikliklərin nəticələri də xüsusi diqqət mərkəzində olacaqdır.

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, siyasi tarix, ərazi iddiaları, geosiyasi əhəmiyyət, Qərbi Azərbaycan

Leyla Aliyeva
Sumgayit State University
PhD in History
<https://orcid.org/0000-0002-8195-6092>
leyla.eliyeva@sdu.edu.az

The History and Current Historical Significance of the Iravan Khanate

Abstract

The Iravan Khanate emerged in the mid-18th century as one of the significant feudal-political formations on the historical Azerbaijani territories. Established as an independent political entity in 1747 after the death of Nadir Shah Afshar, the khanate was formed in the territory of the Chokhursaad baylarbaylik and covered a vast area extending from the Aghri mountain plain to Lake Goycha and towards the southwest of the Araz river. With its capital in the ancient city of Iravan, the khanate was a successor to millennia-long statehood traditions and represented an important stage in Azerbaijani history.

The main aim of this article is to investigate the political development of the Iravan khanate, analyze the conflicts arising within the framework of territorial claims, and highlight the role of this khanate in today's geopolitical context. For this purpose, historical sources, official documents and contemporary geopolitical assessments will be used to scientifically interpret academic debates on the topic and ensure an objective approach. This study will also focus on analyzing the internal and external factors that contributed to the emergence of the Iravan khanate, as well as explaining in detail the processes that led to its downfall. Special attention will also be given to demographic

changes, the destruction of cultural heritage and the consequences of shifts in the geopolitical balance of that period.

Keywords: *Iravan khanate, political history, territorial claims, geopolitical significance, Western Azerbaijan*

Giriş

İrəvan xanlığı şimalda Pəmbək çayı hövzəsinədək və Gəncə-Qarabağ xanlıqlarınadək uzanır, şərqdə Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları ilə həmsərhəd idi; qərbdə Osmanlı Türkiyəsi (Ərzurum və Qars əraziləri), cənubda isə Qacarlar dövlətinin İran torpaqları ilə sərhədlənirdi. İrəvan xanlığının təşəkkülü Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün mühüm mərhələsidir. Çuxursəəd əyalətinin mərkəzi olan İrəvan qalası və şəhəri qədimdən strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Tarixi mənbələrə görə, Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl 1501-ci ildə Çuxur-Səədi fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana İrəvanda – Zəngi çayı sahilində strateji mövqedə möhkəm qala tikdirməyi tapşırırdı. Bunun nəticəsində kiçik bir yaşayış məntəqəsi olan İrəvan sürətlə inkişaf edərək mühüm ticarət mərkəzinə və Səfəvi sərhədlərinin mühüm istehkamına çevrilmişdi. Şəhərdə və İrəvan qalasında o dövrdə memarlıq inciləri sayılacaq çoxsaylı məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmiş, su kəmərləri çəkilərək bağ-bağçalar salınmışdı. Bu inkişaf İrəvan bölgəsinin XVIII əsrdə ayrıca xanlıq kimi ortaya çıxması üçün zəmin hazırlamışdı.

İrəvan xanlığının ilk hakimi kimi Mir Mehdi xan Qasımlı (Əfşar tayfasından) qeyd edilir. Xanlıq yaranarkən yerli hakim zümrəyə mənsub Mehdi xan 1747–1752-ci illərdə İrəvanda hakimiyyəti ələ almışdı. Sonrakı onilliklərdə İrəvan xanlığını Qacar sülaləsindən və digər yerli türk mənşəli nəsilərdən olan hökmdarlar idarə etmişlər. Məsələn, 1750-ci illərdə xanlıq Uzbeki sülaləsindən Xəlil xan, daha sonra Qacar nəslindən Həsənəli xan tərəfindən idarə olunmuşdur. XIX əsrin əvvəlinədək isə Hüseynqulu xan Qacar İrəvan taxtında idi və o, xanlığın ən tanınmış hökmdarlarından biri olmuşdur (Şərifzadə, 2025). Beləliklə, İrəvan xanlığında siyasi hakimiyyət əsasən yerli Azərbaycan türklərindən çıxmış xanlar tərəfindən yürüdülmüş və xanlıq Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin bir davamı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Tədqiqat

Coğrafi baxımdan İrəvan xanlığı Cənubi Qafqazın mühüm strateji nöqtəsində yerləşirdi. Osmanlı imperiyası ilə İran (Qacarlar) arasında sərhəd bölgəsində yerləşən İrəvan, hər iki imperiya üçün önəmli bir istehkam və keçid qapısı idi. Eləcə də, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza doğru genişlənməyə başladığı dövrdə İrəvan qalasının ələ keçirilməsi böyük strateji üstünlük sayılırdı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya generalı P.D. Sisianovun yazdığı kimi, İrəvanı tutmaqla Rusiya tək cəhətli hərbi-strateji mövqə qazanmır, həm də İran və Osmanlı sərhədlərində möhkəmlənmiş olurdu (Mus-tafa, 2013). Bu səbəbdən İrəvan xanlığı yaranan gündən etibarən böyük güclərin maraq dairəsində olmuşdur.

İdarəetmə baxımından İrəvan xanlığı inzibati cəhətdən mahallara (bölgələrə) bölünmüşdü. Mənbələrdə göstərilir ki, xanlıq İrəvan şəhəri ətrafında olmaqla toplam 15 mahaldan ibarət idi. Bunlar arasında Sürməli, Sərdərabad, Dərəçiçək, Göyçə, Vedibasar, Zəngibasar, Qırxbulaq, Talin, Aparan, Dərəkənd, Qarni (Gərnibasar) kimi bölgələr vardı. Hər mahalı xan tərəfindən təyin olunan naib və ya sultanlar idarə edirdi. Xanlıq iqtisadiyyatında əkinçilik və maldarlıq əsas yer tuturdu; Ararat (Ağrı) düzünün münbit torpaqları sayəsində taxılçılıq, həmçinin Göyçə gölü ətrafında balıqçılıq, İrəvan şəhərində isə ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdi (Qafarov, 2023). Coğrafi mövqeyi səbəbilə xanlıq ərazisi beynəlxalq ticarət yollarından birinin üzərində yerləşirdi ki, bu da şəhərin ticarət mərkəzi kimi əhəmiyyətini artırırdı. Bütün bu amillər İrəvan xanlığını regionda vacib siyasi subyektdə çevirmişdi.

Xanlığın siyasi tarixi (XVIII əsr) və qonşularla münasibətlər

XVIII əsrdə İrəvan xanlığı mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə varlığını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Xanlığın təşəkkül tapdığı ilk illərdən onun üzərinə həm qərbdən Osmanlı imperiyasının, həm cənubdan isə Zəndlər və daha sonra Qacarlar İranının təzyiqi mövcud idi. Nadir şahın ölümü ilə zəifləmiş mərkəzi hakimiyyət nəticəsində Cənubi Qafqazda yaranmış onlarla xanlıq kimi İrəvan

da faktiki müstəqillik əldə etsə də, böyük imperiyalar bu strateji bölgəyə nəzarət uğrunda daim rəqabət aparırdı. Osmanlı dövləti İrəvan xanlığının mövqeyinə xüsusi əhəmiyyət verirdi; İstanbul sarayı anlayırdı ki, Qafqazdakı nüfuzunu qorumaq üçün İrəvan qalasının kimdə olması həlledici faktordur. Digər tərəfdən, İrəvan bölgəsi tarixi olaraq Səfəvi və Qacarlar dövründə İranın “Şimal qapısı” sayılırdı. Bu üzəndən Qacarlar sülaləsi də İrəvan üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanları bəzən Osmanlılara, bəzən isə İrana müvəqqəti təbəçilik ifadə etməklə çevik siyasət yeridirdilər. Məsələn, tarixi faktlar göstərir ki, İrəvan hökmdarı Həsənəli xan Qacar dövründə (1755–1759-cu illər) xanlıq İran-Qacar dövlətinin nüfuzu altında olsa da, sonrakı illərdə xanlıq daxilində mərkəzi hakimiyyət zəifləyərkən Osmanlı dövləti bölgəyə təsirini artırmağa can atırdı. 1760–1770-ci illərdə İrəvan taxtında dəyişən xanlar (məsələn, Hüseynəli xan, Məmməd xan və b.) imperiyalararası rəqabətdən yararlanaraq öz müstəqilliklərini maksimum qorumağa çalışırdılar. Bununla belə, XIX əsrin əvvəlinədək İrəvan xanlığı nominal olaraq Qacar İranına təbə idi və Qacar hökmdarlarının Cənubi Qafqaz siyasətində alət rolunu oynayırdı (Məmmədov, 2023).

Xanlıq daxilində siyasi vəziyyət ara-sıra gərginləşirdi. Yerli feodal zümrəsi arasındakı çəkişmələr, ayrı-ayrı mahalların üsyanları kimi hallar tarixi mənbələrdə qeyd olunur. Lakin ümumilikdə İrəvan xanları hakimiyyətlərini nisbətən mərkəzləşdirə bilmiş və xanlıq daxili sabitliyi qoruya bilmişdi. İrəvan qalası bu dövrdə xanlığın siyasi gücünün rəmzi sayılırdı – əhali təhlükə anında qalaya sığınar, xan da iqamətgahını burada saxlayardı. Avropa səyyahlarının qeydləri İrəvan şəhərinin XVIII əsrdə canlı ticarət və sənətkarlıq məkanı olduğunu, əsas əhalisinin isə müsəlman (Azərbaycan türkü) toplumundan ibarət olduğunu bildirir. Məsələn, 1673-cü ildə İrəvana səyahət etmiş fransız səyyahı Jan Şarden qeyd edirdi ki, “İrəvan qalasında yalnız təmizqanlı səfəvilər (yəni yerli müsəlmanlar) yaşayır”. Bu kimi qeydlər xanlığın etno-demoqrafik mənzərəsinin Azərbaycan türklərinin üstünlüyündə olduğunu göstərir.

XVIII əsrin sonlarına yaxın İrəvan xanlığı bölgədə geosiyasi rəqabətin mərkəzində idi. Xüsusilə Gürcüstan istiqamətində Rusiyanın nüfuzu artdıqca, İrəvan xanları yeni bir qüdrətli qonşu – Rusiya imperiyası ilə də münasibət qurmaq məcburiyyətində qaldılar. 1783-cü ildə Rusiya ilə Kartli-Kaxetiya (Şərqi Gürcüstan) arasında imzalanmış Georgiyevsk traktatı Cənubi Qafqazda güc balansını dəyişdi. Gürcüstan Rusiya himayəsinə keçdikdən sonra Qacarlar İrəvan da daxil olmaqla, Azərbaycan xanlıqlarını öz təsiri altında saxlamaq üçün daha ısrarlı oldular. 1795-ci ildə Qacar hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacanın Cənubi Qafqaza hücumu zamanı İrəvan xanlığı İran ordusunun mühüm dayaq nöqtələrindən biri oldu. Həmin yürüşdə Ağa Məhəmməd şahın Tiflisə qədər gedib çıxması, lakin sonradan geri çəkilməsi regionda həssas siyasi durumu ortaya qoydu – İrəvan kimi strateji əraziyə sahib olmaq hər üç imperiya (Osmanlı, Qacar, Rusiya) üçün vacib idi (Ağalarov, 2023).

Beləliklə, XIX əsrin əvvəlində İrəvan xanlığı öz mövcudluğunu daha mürəkkəb şəraitdə davam etdirirdi. Xanlığın siyasi tarixi onu göstərir ki, İrəvan hakimləri daim böyük güclərin təzyiqinə rəğmən müəyyən avtonom siyasət aparmağa çalışmış, lakin regionun geosiyasi cazibəsi bu kiçik dövləti qaçılmaz şəkildə imperiyalararası mübarizənin episentrinə çevirmişdi. Bu mübarizə isə nəhayət xanlığın taleyini həll edəcək istiqamətə doğru gedirdi – Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda genişlənməsi ilə İrəvan xanlığının müstəqilliyi təhlükə altına düşdü.

İrəvan xanlığının Rus–İran müharibələri dövründə süqutu (XIX əsrin əvvəli)

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında gedən müharibələrin birbaşa hədəfinə çevrildi. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxetiya) Rusiyaya birləşdirilməsi və ardınca 1803–1804-cü illərdə Rusiya ordusunun Gəncə xanlığını işğal Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətini kəskin dəyişdirdi. İrəvan xanlığı artıq Rusiya imperiyasının növbəti hədəfi idi. 1804-cü ilin yayında general Sisianovun komandanlığı altında rus qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Rusiya üçün İrəvan qalasını ələ keçirmək strateji baxımdan böyük önəm daşıyırdı – bu, həm Osmanlı və İrəvanla sərhəddə möhkəmlənmək, həm də bütün Qafqaza nəzarəti gücləndirmək demək idi. Lakin İrəvan qalasının güclü müdafiəsi və İrəvan əhalisinin, o cümlədən xan qoşunlarının

müqaviməti nəticəsində 1804-cü ildə rusların ilk hücumu puça çıxdı. General Sisianovun götürdüyü ağır itkilərdən sonra rus ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

Rus–İran müharibələri epizodik fasilələrlə davam edirdi. 1808-ci ildə general Qudoviç yenidən İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün hücumla keçdi. Bu dəfə də şəhər sakinlərinin və müdafiəçilərinin rəşadəti sayəsində rusların hücumu dəf edildi. İrəvan qalası 20 il ərzində Rusiya imperiyasının fasilələrlə təkrarlanan hücumlarına mərdliklə sinə gərdi. Tarixi mənbələr həmin dövrdə İrəvan qalasının Cənubi Qafqazda ən möhkəm istehkamlarından biri olduğunu və yerli əhalinin xanlığın müdafiəsi üçün canını əsirgəmədiyini bildirir. Bununla yanaşı, rusların hərbi üstünlüyü zamanla öz sözlünü deməyə başlayırdı. 1826-cı ildə yenidən alovlanan Rusiya–İran müharibəsi gedişində Rusiya Qafqazdakı qüvvələrini artırdı və general İvan Paskeviçin rəhbərliyi ilə həlledici həmləyə hazırlaşdı (Aydınoglu, 2023).

Nəhayət, 1827-ci ilin payızında İrəvan xanlığının taleyini dəyişən hadisə baş verdi. General Paskeviçin komandanlığı altında 40 minlik Rusiya ordusu sentyabr ayında İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Uzun sürən mühasirə və artilleriya atəşi qala müdafiəsini zəiflətməmişdi. Oktyabrın 1-də isə Rusiya ordusu İrəvan qalasını fəth etməyə nail oldu. Müasirlərin qeydlərinə görə, qaladakı bəzi erməni sakinlər rus komandanlığına qala divarlarının zəif yerlərini göstərərək hücumun uğuruna yardım etmişdilər. Beləliklə, 1827-ci ildə tarixi İrəvan qalası süqut etdi və İrəvan xanlığı Rusiya imperiyasının işğalına məruz qaldı. Bu hadisə ilə xanlığın müstəqilliyinə son qoyuldu və bölgədə yeni idarəetmə qaydaları tətbiq olunmağa başlandı.

1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsi İrəvan xanlığının hüquqi taleyini rəsmən müəyyənləşdirdi. Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, İran dövləti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getdi. Diqqətçəkicidir ki, həmin müqavilə mətnində “Şərqi Ermənistan” adlı hər hansı termin işlədilmirdi – sadəcə olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi qeyd olunurdu. Sonradan erməni tarixçilərinin uydurduğu “Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi” tezi tarixi fakta əsaslanmır, çünki o dövrdə belə bir coğrafi-siyasi vahid mövcud deyildi. Rus mənbələri də bunu təsdiq edir: 1796-cı ilə aid Rusiya arxiv sənədlərində İrəvan bölgəsi “Azərbaycan əraziləri” adlandırılır, burada “Azərbaycan xanları”, “Azərbaycan qoşunları” ifadələri işlədilir. Bu fakt onu göstərir ki, həmin torpaqların o zaman etnik erməni dövləti kimi tanınmasından söhbət belə gedə bilməz.

İrəvan xanlığının süqutundan dərhal sonra Rusiya bölgədə idarəçiliyi öz əlində cəmləşdirməyə başladı. 1828-ci ilin martında çar I Nikolay “Erməni vilayəti”nin yaradılması barədə fərman imzaladı. Bu “Erməni vilayəti” yeni inzibati vahid olaraq İrəvan və Naxçıvan ərazilərini əhatə edirdi və mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Beləliklə, İrəvan xanlığının mövcudluq səhifəsi bağlanıb, onun yerində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi kimi qısa müddətli “erməni vilayəti” meydana gəldi. İrəvan xan sarayı belə yeni administrasiyanın qərargahına çevrildi. Rus general-qubernatoru bölgəni idarə edərək demoqrafik və mədəni müstəvidə ciddi dəyişikliklər başladı – bu dəyişikliklər sonrakı bölmədə təhlil ediləcək.

Rusiya işğalı sonrası demoqrafik dəyişikliklər və ərazi iddiaları

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra bölgənin etnik tərkibi və mədəni mənzərəsi sürətlə dəyişməyə başladı. Çar hökuməti Cənubi Qafqazda mövqelərini gücləndirmək üçün burada etibarlı xristian təbəqə yaratmaq siyasətini həyata keçirirdi. Bu məqsədlə, Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, İrandan kütləvi şəkildə erməni əhalisinin İrəvan və ətrafına köçürülməsinə icazə verildi. 1828–1830-cu illərdə yalnız İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə 45 mindən artıq İran ermənisi köçürüldü. Ardınca 1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında bağlanan Ədirnə sülhü əsasında Osmanlı Ermənistanından (Şərqi Anadolu vilayətlərindən) da erməni ailələrinin yenidən işğal olunmuş İrəvan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Beləliklə, qısa müddət ərzində İrəvan bölgəsində erməni əhalinin sayı süni surətdə kəskin artdı (Aslan, 2021).

Tarixi sənədlər bu demoqrafik dəyişikliyin miqyasını aşkar şəkildə göstərir. Məsələn, Rusiya sərkərdəsi general Paskeviçin 1828-ci il hesabatına əsasən, İrəvan xanlığı əhalisinin 75%-ni müsəlmanlar (əsasən azərbaycanlılar) təşkil edirdi. Yəni, işğal ərəfəsində bölgədə azərbaycanlılar sayca üstün idi. Lakin müharibə və işğal nəticəsində müsəlman əhalinin bir hissəsi ata-baba torpaq-

larından köç etməyə məcbur qaldı. Bundan əlavə, Çar Rusiyasının təşkil etdiyi erməni köçü hesabına bir neçə il ərzində ermənilərin sayı müsəlmanların sayına çatdırıldı. Doğrudan da, 1832-ci ilə aid məlumatlara görə, İrəvan bölgəsində ermənilər və müsəlmanlar sayı təxminən bərabərləşmişdi. Bu, Cənubi Qafqazda rusların tətbiq etdiyi demoqrafik mühəndisliyin bir nəticəsi idi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı rəsmisi A.S. Qriboyedov 1828-ci ildə Paskeviçə göndərdiyi məktubda bu köçürmə siyasətinin risklərindən yazırdı. O, qeyd edirdi ki, “İrəvandan ermənilərin Naxçıvan və İrəvana köçürülməsi düşünülməmiş siyasətdir; çünki yerli müsəlman əhali haqlı narazılıq edir, əvvəllər burada barmaqla sayılacaq qədər az erməni yaşadığı halda indi gəlmələrlə onların sayı bərabərləşdirilir”. Göründüyü kimi, həmin dövrdə belə bu demoqrafik dəyişikliyin süni və siyasi məqsədli olduğu bəzi rus rəsmiləri tərəfindən də etiraf edilirdi.

Nəticədə, XIX əsrin ortalarına doğru İrəvan xanlığının tarixi əhalisi olan azərbaycanlılar öz yurdlarında azlığa çevrilməyə başladı. Rusiya imperiyasının 1870–1880-ci illərdə apardığı statistik təhlillər göstərirdi ki, İrəvan quberniyası (xanlığın ərazisində yaradılan inzibati vahid) üzrə ermənilər sayca artıq müsəlmanları keçmişdi. Tanınmış rus tədqiqatçısı N. Şavrovun 1911-ci ildə yazdığı kimi, Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon ermənidən 1 milyon nəfəri sonradan köçürülmüş gəlmələr idi. Bu göstərici təkcə bütövlükdə regionda deyil, xüsusi olaraq İrəvan bölgəsində də etnik mənşənin xaricdən gətirilən ermənilər hesabına dəyişdirildiyini sübut edir.

Demoqrafik dəyişikliyə mədəni mühitin “erməniləşdirilməsi” siyasəti də əlavə edildi. İrəvan şəhərində və ətrafında azərbaycanlılara aid tarixi-memarlıq abidələrinin ləğvi, adların dəyişdirilməsi prosesi başlandı. Rus işğalından dərhal sonra İrəvan qaləsindəki Rəcəb paşa məscidinin minarəsindən aypara çıxarılıb yerinə xaç qoyulması, məscidin kilsəyə çevrilməsi bu siyasətin ilk nişanələrindən idi. Xanlığın paytaxtı İrəvan şəhərindəki Göy məscid və Sərdar məscidi kimi mühüm abidələr də sonrakı onilliklərdə ya dağıdıldı, ya təyinatı dəyişdirildi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Osmanlı torpaqlarından qaçıb gələn erməni köçkünlərinin İrəvanda məskunlaşması ilə müsəlman irsinin silinməsi daha da sürətləndi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə bu proses sistemli hal aldı: 1924-cü ildə erməni memar A. Tamanyanın hazırladığı İrəvan şəhərinin baş planı açıq şəkildə şəhərdəki “Türk-Müsəlman izlərini” silməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Nəticədə İrəvan şəhərində orta əsr Azərbaycan memarlığının izlərini daşıyan demək olar ki, heç bir bina salamat qalmadı. Hal-hazırda İrəvanın tarixi muzeyində nümayiş etdirilən İrəvan qalasının maketi və “qala açarı” kimi eksponatlar isə yalnız keçmişin xatirəsini yaşadır – real memarlıq abidələri isə çoxdan məhv edilmişdir (Qaliboğlu, 2020).

Bütün bu tarixi faktlar göstərir ki, İrəvan xanlığının ərazisi üzərində demoqrafik və mədəni mənşərə XIX–XX əsrlər boyu köklü sürətdə dəyişdirilmiş, yerli azərbaycanlı əhali müxtəlif dövrlərdə kütləvi şəkildə doğma yurdlarından qovulmuşdur. Xüsusilə XX əsrdə bir-birinin ardınca həyata keçirilən deportasiya siyasətləri ilə bu proses tam başa çatdırıldı. 1905–1906-cı illərin erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı İrəvan quberniyasında azərbaycanlı kəndləri hücumla məruz qaldı. Birinci Dünya müharibəsi illərində (1918–1920) erməni silahlı dəstələri İrəvan və ətraf bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğınlar törətdi. Nəticədə, 1918-ci ilin sonunda İrəvan şəhərində və ümumilikdə quberniya ərazisində azərbaycanlıların sayı kəskin azaldı.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) və Ermənistan Respublikasının – yaranması İrəvan torpaqlarının siyasi statusunu yenidən gündəmə gətirdi. Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan şəhərinin ermənilərə paytaxt verilməsi həmin dövrün ən dramatik epizodlarından biridir. Məlumdur ki, 1918-ci ilin mayında Osmanlı imperiyası Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasına qarşı idi və İrəvanın da daxil olduğu ərazinin Azərbaycan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsini təklif edirdi. Lakin AXC rəhbərliyi (M.Ə. Rəsulzadə, F.X. Xoyski və başqaları) Batum konfransında siyasi zərurətləri nəzərə alaraq İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi şərti ilə sülh sazişi bağlamağa razılıq verdilər. 1918-ci il mayın 29-da AXC Milli Şurası İrəvanın Ermənistanın paytaxtı olaraq güzəştə gedilməsi barədə qərar qəbul etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin iclasda iştirak edən bir sıra İrəvan mənşəli azərbaycanlı nümayəndələr (Mir Hidayət Siddiq, Bağır Rzayev, Nəriman bəy və b.) bu qərara etiraz etsələr də, Milli Şura siyasi məqsəduyğunluğu əsas götürərək etirazları nəzərə almadı. AXC rəhbərliyi inanırdı ki, bu addım bölgədə sülhün bərqərar olması və ermənilərin Qarabağ da daxil olmaqla digər Azər-

baycan torpaqlarına iddialarından əl çəkməsi ilə nəticələnəcək. Təəssüf ki, tarix göstərdi ki, bu ümidlər doğrulmadı – erməni tərəfi sonradan Qarabağ, Zəngəzur kimi ərazilərə də iddialar irəli sürdü və qanlı münaqişələr baş verdi (Quliyev, 2023).

Beləliklə, İrəvan şəhəri 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpağı olsa da, siyasi güzəşt nəticəsində Ermənistan Respublikasının paytaxtı statusunu aldı. Bu qərar Azərbaycan xalqı üçün ağır nəticələrə yol açdı. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “1918-ci ildə İrəvanı Ermənistana vermək çox böyük səhv idi və xəyanət idi” – çünki bu güzəşt nəinki daha böyük bəlaların qarşısını almadı, əksinə, Zəngəzurun da itirilməsi kimi sonrakı faciələrə zəmin yaratdı. 1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurularəkən bolşeviklər Zəngəzur mahalını da Ermənistan SSR-in tərkibinə verdilər və bununla da Azərbaycan faktiki olaraq Naxçıvanla quru əlaqəsini itirdi. 1920–30-cu illərdə Sovet Ermənistanında qalan azərbaycanlı əhali müxtəlif təzyiqlərə məruz qalaraq tədricən öz torpaqlarından çıxmağa məcbur edildi. 1948–1953-cü illərdə isə SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə Ermənistanda yaşayan 100 mindən çox azərbaycanlı tarixi yurdlarından kütləvi surətdə Azərbaycan SSR-in düzənlik bölgələrinə deportasiya olundu (Mustafa, 2015). Bu deportasiya “Böyük Ermənistan” xülyası ilə sisteməlik şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətinin davamı idi (Qərbi Azərbaycan İcması, 2025). Nəhayət, 1988-ci ildə erməni millətçi qüvvələrinin təzyiqi ilə Ermənistanda qalan son azərbaycanlılar da (təqribən 200 min nəfər) kütləvi şəkildə deportasiya olundular. Bununla da, İrəvan xanlığının tarixi əhalisi olan azərbaycanlıların bu torpaqlardakı çoxəsrlik izləri demək olar ki, tamamilə silindi.

İrəvan xanlığının mirası və bugünkü geosiyasi əhəmiyyəti

İrəvan xanlığının tarixi təkcə keçmişə aid deyil, onun mirası bu gün də regionun geosiyasi diskursunda mühüm yer tutur. Azərbaycan dövləti rəsmi olaraq Ermənistan ərazisinə ərazi iddiası irəli sürməsə də, son illərdə ölkə rəhbərliyi və ictimai rəydə “Qərbi Azərbaycan” anlayışı ön plana çıxmışdır. Qərbi Azərbaycan dedikdə, hazırkı Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi və vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı tarixi torpaqlar – yəni İrəvan xanlığının ərazisi – nəzərdə tutulur. Prezident İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə xüsusi vurğulamışdır ki, “bugünkü Ermənistanın yerləşdiyi ərazi tarixi Azərbaycan torpağıdır və orada tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb”. Dövlət başçısı həmçinin 1918-ci ildə AXC-nin İrəvanı, 1920-ci ildə isə Zəngəzuru Ermənistana güzəştə getmək qərarlarına tarixi-siyasi qiymət vermiş və bu qərarların xalqımızın başına böyük bəlalar gətirdiyini qeyd etmişdir. Bu açıqlamalar Azərbaycanda İrəvan torpaqlarına dair tarixi həqiqətlərin dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzinə çəkildiyini göstərir.

Hazırda “Qərbi Azərbaycan İcması” adlı qurum yaradılmış və Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarını beynəlxalq müstəvidə müdafiə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. 2022-ci ildə yenidən təşkilatlanaraq fəaliyyətə başlayan Qərbi Azərbaycan İcması Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəstəklənir. Prezident İlham Əliyev həmin icma qarşısında çıxışında demişdir: “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır... İndi əsas vəzifə dünya ictimaiyyətinin də bunu bilməsidir”. Bu sözlər Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmə çatdırılmasını strateji hədəf kimi müəyyənləşdirir. İcma artıq bu istiqamətdə fəaliyyətə başlayıb – Qərbi Azərbaycana aid tarixi faktlar, azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin siyahıları hazırlanır, Ermənistanda bu irsə qarşı törədilən vandalizm aktları ifşa edilir. Eyni zamanda, azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına dinc və təhlükəsiz şəkildə qayıdışı məsələsi qaldırılır. Rəsmi Bakı bəyan edir ki, Qərbi Azərbaycandan olan insanların geri qayıtmaq hüququ beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında təmin olunmalıdır. Bununla bağlı BMT və digər beynəlxalq platformalarda müraciətlər hazırlanır.

İrəvan xanlığının bugünkü geosiyasi əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, onun ərazi məsələlərinin Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində tutduğu yer ilə bağlıdır. 2020-ci ildə Vətən müharibəsində (II Qarabağ müharibəsi) Azərbaycanın qələbəsi nəticəsində ölkə ərazi bütövlüyünü böyük ölçüdə bərpa etdi və Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu. Lakin bölgədə sülhün tam bərqərar olması üçün Azərbaycan ilə Ermənistan arasında yekun sülh sazişi imzalanmalıdır. Bu müzakirələr fonunda Azərbaycan tərəfi açıq şəkildə bildirir ki, Ermənistanın da üzərinə tarixi ədalətin tələbləri düşür. Prezident İ. Əliyev bəyan etmişdir ki, “bizim tarixi torpaqlarımız təkcə Dağlıq Qarabağla məhdudlaşmır, İrəvan, Göyçə, Zəngəzur da bizim dədə-baba yurdlarımızdır”. Bu kimi bəyanatlar Ermə-

nistanda müəyyən narahatlıqla qarşılır və bəzən “ərazi iddiası” kimi təqdim olunur. Lakin Azərbaycan rəsmiləri izah edirlər ki, məqsəd mövcud sərhədləri güc yolu ilə dəyişmək deyil, tarixi həqiqətlərin tanınması və Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının təminatıdır. Hətta 2023-cü ildə Azərbaycanın diplomatik orqanları BMT-yə Qərbi azərbaycanlıların geri dönüşü ilə bağlı konseptual sənəd təqdim etmişdir.

Bununla belə, istənilən halda Qərbi Azərbaycan məsələsi regionda geosiyasi gərginlik potensialını özündə daşıyır. Ermənistan tərəfi narahatdır ki, Azərbaycan Qarabağ problemini həll etdikdən sonra növbəti mərhələdə İrəvan da daxil olmaqla “tarixi torpaqlar” mövzunu beynəlxalq gündəmə gətirir. Bu səbəbdən rəsmi İrəvan Azərbaycanın Qərbi Azərbaycan İcması vasitəsilə apardığı fəaliyyəti diqqətlə izləyir və buna qarşı informasiya mübarizəsi aparmağa çalışır. Digər regional güclərə gəldikdə, Türkiyə Azərbaycanla tarixi və etnik yaxınlığı nəzərə alaraq Qərbi Azərbaycan narrativinə müəyyən mənəvi dəstək verir. Məsələn, türk ictimaiyyətində də tez-tez İrəvanın tarixi türk yurdu olduğu vurğulanır. İran isə öz sərhədlərinin yaxınlığında Azərbaycanın ərazi məsələlərinin qabarmasından ehtiyat edir və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipi üzərində israr edir. Rusiya bölgədə nüfuz sahibi kimi bu məsələyə ehtiyatla yanaşır – bir tərəfdən, tarixi olaraq İrəvanın Rusiyanın yardımı ilə ermənilərə verildiyi faktını bilir, digər tərəfdən regionda sabitliyi qorumaq üçün Ermənistanla Azərbaycan arasında balans saxlamağa çalışır.

Nəticə etibarilə, İrəvan xanlığının siyasi tarixi və bugünkü geosiyasi əhəmiyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, İrəvan torpaqları Azərbaycan xalqının minillik yurdu olmuş, burada zəngin dövlətçilik və mədəni irs formalaşmışdır. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalı və sonrakı dövrdə aparılan demoqrafik-mədəni dəyişikliklər nəticəsində bu irs ciddi zərər görmüş, lakin tamamilə unudulmamışdır. Bu gün Azərbaycan dövləti və elmi ictimaiyyəti İrəvan xanlığının tarixini araşdıraraq dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla, erməni tarixşünaslığının təhriflərinə cavab verməkdədir. Tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması təkcə elmi əhəmiyyət kəsb etmir, eyni zamanda müasir dövrdə sülh və ədalətin təmin olunmasına xidmət edir.

Nəticə

İrəvan xanlığı – tarixi Azərbaycan dövlət qurumu – XVIII əsrdə Cənubi Qafqazda mühüm rol oynamış, bölgədəki imperiyalararası mübarizənin mərkəzində qərarlaşmışdır. Onun süqutundan sonra belə, İrəvan torpaqları üzərində siyasi çəkişmələr və demoqrafik dəyişikliklər davam etmiş, nəticədə Azərbaycan xalqı bu ata-baba yurdlarından sistemli şəkildə uzaqlaşdırılmışdır. Lakin tarixi yaddaş silinməmişdir: bu gün İrəvan xanlığının mirası Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi düşüncəsində mühüm yer tutur. Ərazi iddiaları kontekstində tarixi ədalət anlayışı və strateji maraqlar Qərbi Azərbaycan mövzunu regional gündəmin ön sıralarına çıxarmışdır. Müasir dövrdə regionda davamlı sülhə nail olmaq üçün bu kimi həssas tarixi-geosiyasi məsələlərin obyektiv faktlar əsasında dərk olunması və beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll edilməsi zəruridir. İrəvan xanlığının dərsi onu göstərir ki, tarixi həqiqətlərin tanınması və qorunması həm elmi, həm də siyasi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir – çünki keçmişin ədalətsiz çözümlərinin fəsadları yalnız tarixi bilik və beynəlxalq ədalət yolu ilə aradan qaldırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağalarov, V. (2023, aprel 19). İrəvan xanlığı niyə və necə erməniləşdirildi? *Xalq qəzeti*. <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/125771-irevan-xanligi-niye-ve-nece-ermenilesdirildi>
2. Aslan, Q. (2021, sentyabr 1). İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, Zəngəzur bizim tarixi torpaqlarımızdır. *Respublika*, 7.
3. Aydınoglu, T. (2023, yanvar 18). Alman tarixçi: İrəvan xanlığı və ətrafı Azərbaycanın qərb torpağı olmuşdur. *Xalq qəzeti*, 10.
4. İrəvan qalası. (t.y.). *İrəvan – Tarixi Azərbaycan torpağı elektron layihəsi*, Prezident İlham Əliyevin Kitabxanası. https://iravan.preslib.az/irevan_qalasi.html
5. Qafarov, V. (2023, yanvar 12). İrəvanın ermənilərə verilməsi haqqında tarixi həqiqətlər. *AMEA rəsmi saytı, Məqalələr bölməsi*. <https://science.gov.az/az/news/open/23494>

6. Qaliboğlu, E. (2020, fevral 11). İrəvan xanlığı işğaldan sonra...: IV yazı. *Xalq Cəbhəsi*, 13. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2020/fevral/701317.html>
7. Qərbi Azərbaycan İcması. (2025). *Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası*. Bakı. <https://westaz.org/az/info/print/deportasiya>
8. Quliyev, M. (2023, avqust 22). İrəvan və Naxçıvan xanlarının qohumluq tarixçəsi. *Xalq qəzeti*, 9.
9. Məmmədov, E. (2023, sentyabr 7). Dövlətçilik tariximizin ayrılmaz parçası – İrəvan. *AZƏRTAC*. https://azertag.az/xeber/dovletchilik_tariximizin_ayrilmaz_parchasi_irevan-2746545
10. Mustafa, N. (2013). İrəvan qalası. *İrəvan – Tarixi Azərbaycan torpağı elektron layihəsi*, Prezident İlham Əliyevin Kitabxanası. https://iravan.preslib.az/irevan_qalasi.html
11. Mustafa, N. (2015). 1948–1953-cü illər: Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası. *Erməni cinayətləri: Soyqırım, deportasiya, terror elektron toplusu*, Prezident Kitabxanası.
12. Şərifzadə, Y. (2025, mart 14). İrəvan xanlığı: Tarixi həqiqətlər və təhrif edilmiş iddialara cavab. *Respublika*, (56), 11.

Daxil oldu: 11.03.2025

Qəbul edildi: 09.07.2025